

Харківський центр дитячої та юнацької творчості № 2

Харківської міської ради Харківської області

Методична розробка районного семінару на тему:

**«Звукова керамічна пластика
України кінця ХІХ – початку ХХІ
ст.»**

Виконала

керівник гуртка-методист

Подрезова Олена Степанівна

гурток «Кераміка»

Для керівників гуртів, вчителів

початкових класів та

образотворчого напрямків.

Харків, 2016

ТЕМА: «Звукова керамічна пластика України кінця XIX – початку XXI ст»

Зміст

1. Вступ. Повідомлення теми та мети семінару
2. Лекція на тему: «Звукова керамічна пластика України кінця XIX – початку XXI ст»
3. Демонстрація приватної колекції гуртка «Кераміка» дзвоників та свистунів
4. Презентація вихованцями гуртка «Кераміка» роботи на МАН за цією темою.
5. Майстер клас з ліплення дзвоника на косовську тематику.
6. Презентація роботи з обласної конференції вихованки гуртка «Кераміка» на тему: «Образи птахів та їх міфоутворення у кераміці українських гончарів» та пов'язання цієї теми з темою семінару: птахи-окарини, птахи-свистуни, птахи - брязкальця
7. Майстер – клас з ліплення оберіга – калатальця «Птах»
8. Висновки

Мета роботи: охарактеризувати особливості формотворення керамічної пластики зі звуковими пристосуваннями на теренах України впродовж XX століття до наших днів.

Досягнення мети даної роботи передбачає послідовне вирішення наступних завдань:

1. Визначити поняття «Звукова керамічна пластика». Класифікація, виникнення, застосування.
2. Зробити компонентний аналіз сучасної звукової кераміки її спільні і відмінні риси з традиційною керамічною пластикою.

Вступ

В українському гончарстві тісно сплелися побутове й мистецьке начало, праця й гра, обряд і ритуал, колективні уявлення про навколишній світ й індивідуальні творчі вподобання, будні і свята.

Дані про період неоліту як початку первісної образотворчої діяльності людини та обпалення глиняних виробів на теренах України знаходимо в дослідженні мистецтва неоліту та епохи міді-бронзи Д. Я. Телегіна, а також К. І. Матейко

На початку ХХ ст. про керамічну пластику з акустичними пристосуваннями згадують дослідники М. Грушевський (1865-1938), а також Г. М. Хоткевич. Марко Грушевський подає керамічні коники-свистунці як музичні інструменти, які виготовляють гончарі та “по шагу їх продають”, а також описує спосіб гри на цих виробках. Гнат Хоткевич відносить такого типу свистуни до примітивних духових інструментів.

У другій половині ХХ ст. до такого роду кераміки зверталось чимало дослідників. Так, Ю. П. Лащук відзначає широке виробництво дитячих глиняних іграшок – здебільшого свисточків у ХІХ – початку ХХ століття та їх вивезення на далекі ринки Причорномор'я, в Курську і Воронежську губернії М. Є. Станкевич здійснює пошук прототипів керамічних звукових іграшок у ранніх епохах на території України, зв'язків із язичницьким культом та народною міфологією. Він аналізує розвиток анімалістичних та антропоморфних глиняних забавок-свищиків у різних гончарних осередках, в тому числі на Косівщині.

О. М. Пошивайло описує гончарні вироби-свистунці в традиційно-побутовій культурі українців, які в другій половині ХІХ ст. використовувалися як дитячі іграшки. Загалом вчений описує такі різновиди керамічних звукових виробів: свистунці, соловейки, барині, брязкальця-хихички, вказуючи на їх обрядове призначення

Б. Яремко у своїх дослідницьких працях над гуцульськими народними музичними інструментами описує керамічну «зозульку» – один з найдавніших інструментів. Також він відзначає очевидну появу на Гуцульщині в другій половині ХІХ окарин – глобулярних флейт яйцеподібної форми.

Глибоко дослідила історію, типологію, художньо-функціональну вартість народної глиняної іграшки Л. М. Герус, яка детально описала способи формотворення та декорування, що застосовуються на теренах України

1. Істрія та призначення звукової кераміки

Відомо, що випалювати глиняні вироби люди почали в період неоліту. З цього часу глина стала основним матеріалом, в якій наші предки втілювали образи навколишнього світу в об'ємно-просторовому вирішенні: фігурки людей, тварин, тощо. Найцікавішими з мистецького боку є трипільські статуетки епохи енеоліту або міді, що частіше зображають жінок, фігурки різних тварин: бики, корови, вівці, рідше – коні. Антропоморфні статуетки відзначаються схематизмом та стилізацією, на відміну від більш натуралістичних за виконанням анімалістичних фігурок. Серед знахідок

епохи бронзи відомі порожнисті фігурки птахів, очевидно куріпок. Такі витвори як калатальця виготовлялися вже в часи трипільської культури. Проте, найбільш численними серед керамічних виробів з акустичними пристосуваннями є свистунці. Вони відігравали важливу роль у різних культурах світу, особливо Китаю та доколумбової Америки.[4]

Відомі численні пам'ятки керамічної пластики різних епох, які були знайдені археологами по всій території України. Проте, більшість зразків, які містять звукові пристосування походить з більш сучасного нам періоду: від другої половини XIX століття до наших днів, що пов'язано із розвитком музейницької справи та народознавчої науки в кінці XIX – на початку XX століття. Тож у цей зазначений період в Україні виготовляли звукові виробничі іграшки практично в усіх історико-етнографічних регіонах – всюди, де було розвинене гончарство. Відповідно, кожному гончарному осередку притаманні свої власні способи пластичного та кольорового вирішення й орнаментування глиняних виробів. [4]

Слід відзначити, що керамічна пластика зі звуковими механізмами протягом своєї історії мала різне призначення. Акустичні ефекти такої пластики могли використовуватися у ритуалах (святкування, поховальний обряд), виконувати сигнальну функцію (мисливство, війна) чи сповіщати про якусь подію або явище. Деякі види керамічних виробів виконували роль дитячих іграшок. Музика, творена на свистунцях, та шумові ефекти калаталець за народними українськими повір'ями, оберігали людей від нечистої сили та зурочень. Про поєднання ігрової та магічної функції калаталець та свистунців свідчить їхнє виявлення у могилах дітей. Свистунці-іграшки, безумовно, несуть пізнавально-виховну функцію. Шляхом гри дитина пізнає світ, здійснюється її соціалізація в суспільстві, адже розвивається її спостережливість та кмітливість. Завдяки умовності, а не натуралістичності образу дитина вчиться розуміти метафоричну мову мистецтва, зокрема народного. Також мова йде про терапевтичну функцію музичного мистецтва, яка навіть використовується сучасною медициною, а гра на інструментах допомагає багатьом дітям розвивати музичний слух та чистоту інтонування. За словами Бориса Цибульника, свистунці завжди виготовлялись не тільки, як оберег, а, і як профілактика дитячих хвороб – від бронхітів і запалення легенів, астми. Як оберег, іграшка теж має наукове обґрунтування: різкий звук, який лунає у полі чи лісі, лякає звірів, чим „охороняє” дитину.

З другої половини XX століття домінують декоративна, розважальна та сувенірна функції звукової пластики, проте слід також зазначити ужиткову функцію, адже щораз частіше вона стає предметом зацікавлення з боку музикантів. Свистунці, окарини та калатальця застосовуються різними музичними ансамблями, театральними колективами, тощо

Функціональне призначення звукової керамічної пластики в Україні впродовж досліджуваного періоду також поступово змінювалося. Дослідники вважають, що звукова пластика мала переважно культове й обрядове призначення, яке поступово видозмінилося в ігрове, розважальне, декоративне та сувенірне.

Найпоширенішим з гончарних виробів, які використовувалися в календарних обрядах, були звичайнісінькі глиняні свистунці, дзвінкоголосся яких виповнювало радістю веселі дитячі душі. Загальнопоширеною є прикмета, що шум і свистіння відганяють нечисту силу. Тобто свистунці, за допомогою яких видобуваються ці звуки, – це своєрідні обереги від усякої нечисті, перш за все обереги дітей. Ними супроводжувалося відправлення майже всіх весняно-осінніх землеробських культів, релігійних свят, для яких суттєвим було забезпечення ритуальної чистоти середовища виконання обряду. Свистунці мали обрядове значення і використовувались як магичні інструменти для викликання у літню спеку вітру і дощу. Колись на ярмарках, базарах, під час святкових гулянь продавалися тисячі дрібних яскраво і винахідливо розписаних свищиків. Ритуальне свистіння під час свята на честь сонячного божества Ярила мало на меті пробудження сонця від сну, щоб його тепло сприяло початку польових робіт. А зараз їх використовують в народних ансамблях. [12, с.95]. [Додаток 4-3,6,8]

Свистунці виліплювалися майже в усіх осередках. «Для дітей найбільшою забавою були глиняні іграшки. Заздалегідь виглядали вони, чи не їде гончар возом. А як побачать, то бігли навздогін і кричали благально: «Діду, свистунів нема?»» [5,с.402]. Є.А.Покровський писав у 1897 році, що «свистунець інколи є єдиною іграшкою нашої селянської дитини, але вона є і чи не обов'язковою для кожної з них». В одному з творів українського письменника, мистецтвознавця і фольклориста другої половини ХІХ – початку ХХст. В.П. Горленка є поетичний опис: малеча виглядає своїх батьків, які от-от мають повернутися з ярмарковими гостинцями, серед яких обов'язково буде глиняний свистунець.

Свищики і понині роблять Олександра Порохівник, Ганна Діденко. Євдокія Марчук, Ганна Грипич, Микола Пошивайло та інші майстри з Опішні, Франя Міщенко з Бубнівки, Іван Бойко з Гончарівки Тернопільської обл., Яків Падалка з Межиріча Сумської обл. (нині живе під Києвом) та багато інших майстрів. До недавнього часу та у 1950—1960-і роки робили іграшки Гаврило Пошивайло, Іван Білик, Іван Задорожній, Параска Беляк з Опішні, Павлина Цвілик з Косова, Микола Ліщенко з Ічні, Василь Койда з Дибинців Київської обл., Купріян Нечипорук з Громів, Яким Герасименко з Бубнівки, Федір Гнідий з Валків Харківської обл [11, с.42]

2. Класифікація звукової керамічної пластики за ступенем розкриття у ній акустичних якостей

Специфіка дослідження звукової керамічної пластики полягає в тому, що вона виходить за рамки згаданих класифікацій. Окрім мистецтвознавчого підходу до вивчення пластики, ми маємо справу з особливостями її звукоутворення. Тому вважаємо необхідним розглянути звукову керамічну пластику зазначеного часу в Україні з позиції інструментознавства, керуючись систематикою музичних інструментів Еріха фон Хорнбостеля та Курта Закса [7], що полегшить подальше мистецтвознавче дослідження.

Також ми розробили класифікацію пластики за ступенем розкриття у ній акустичних якостей, спираючись на надбання українських народних і професійних майстрів [Додаток 5]

Роблячи типологічний аналіз звукову керамічну пластику можна виділити в окремий рід художньої кераміки, що є видом декоративно-прикладного мистецтва. Водночас слід розглядати цей рід у взаємозв'язку з іншими родами художньої кераміки — як архітектурна кераміка, обладнання житла, культові й обрядові предмети та іграшки: [1, 82]

- *Архітектурна кераміка* - це голосники, які вбудовувалися у стіни та куполи сакральних споруд у часи Київської Русі. Окрім конструктивних архітектурних цілей (полегшення ваги склепіння), вони мали акустичне призначення (покращення акустики).
- *Обладнання житла* - скульптури малих форм із звуковими елементами, основною функцією якої є оздоблення інтер'єру,
- *Культові і обрядові предмети* — дзвіночки та писанки - брязкальця,
- *Іграшки* — зооморфні та антропоморфні свищики та калатальця, а також соловейки.

На основі конструктивно-функціональної концепції пластики, застосовуючи музикознавчу термінологію та враховуючи джерело звукоутворення, виділяємо чотири типологічні групи:

- аерофони (повітря є первинним джерелом коливань), [Додаток]
- ідіофони (матеріал інструмента видає звук завдяки своїй жорсткості та пружності),
- мембранофони (джерело звуку — туго натягнена перетинка-мембрана)
- хордофони (одна чи кілька струн натягнені між двома нерухомими точками).

У цих групах вирізняємо наступні підгрупи: свистуни, сопілки, окарини, соловейки (аерофони); дзвіночки, калатальця (ідіофони); барабани (мембранофони); струнні інструменти (хордофони).

Групи аерофонів та ідіофонів найбільше поширені у творчості українських митців і становлять найбільшу частину нашого дослідження, а мембранофони та хордофони представлені у невеликій кількості, тому в дослідженні їм приділено менше уваги. [6]

Кожна підгрупа пластики має характерні конструктивно - технологічні особливості, дотримання яких уможливорює відтворення звукових ефектів і конкретних звуків. Свистуни та окарини мають такі спільні елементи: пустотіла камера, свисткові пристосування та грифні отвори, іноді вушка для нанизування нитки.

Окарини – глиняний музичний інструмент, близький до свистунця з кількома отворами, завдяки яким можна грати гамми. Виник у Італії в 1952 році. З італійської переводиться, як «маленьке гусеня», також має значення – «звуки Землі», «звуки глини» [Додаток 4 - 9]

Свищики (свистунці) – фігурки у вигляді звірів, птахів, людей. Фігурка ліпиться від руки на пальці або на паличці, щоб свищик у середині залишався порожнім. Більшість свистунців, завдяки самому способу ліплення, мають

архаїчний вигляд. Їх ліплять з цілого шматка глини, який по формі нагадує невеликий млинець. Потім млинець складають навпіл та притискають так, щоб всередині залишилась порожнеча. Далі витягують або закріплюють шию, голову, ноги... Від глибини та об'єму свищика залежить його голос – високий, низький, густий, тоненький. Для урізноманітнення звуку на тулубі свистунів проколювалося кілька отворів, найчастіше - два. «Гончарі виробляють з глини маленькі коники – свистунці і по шагу їх продають. Батьки та матері купують їх дітям. Всередині коник порожній, на спині має дві дірочки для пальців, а трошки нижче хвоста голосничок, точнісінько, як у сопілці. Крізь хвіст(угору уведений, щоб до рота зручно брати), пророблена дірка у живіт коневі. Якщо у хвостик дути то він засвистить, а як пальцями перебирати по двох дірочках, то воно браво так грає. А дитині й іграшка, і забавка не аби яка.» [9, с.76]. [Додаток 4-8] «Свистять діти часто: часом свистять, щоб подати голос, де хто є... Діти так перегукуються між собою, а часом роблять це задля розваги своєї» [9, с.76]. Прообразами скульптурних свистунців були тварини, що оточували дітей (коник, півник, курочка, цапик, баранчик, котик, собачка, качечка, гусочка, коза, голуб, бик, олень, вовк, ведмідь, риба, черепаха, пелікан, орел, павичка з павенятами,) [Додаток 4-6,8] Виготовлялися міфологічні (казкові) істоти: кінь з трьома головами, качка з бичачою або кінською головою, а також вершники, коні с панями, козаками, москалями, козаки на трьох конях, чоловіки на баранах, солдатики, барині з дітям чи з куркою (то були саме свистунці або просто фігурки). Дітям дуже подобалися соловейки – свистунці у вигляді посудини (горщечка), куди наливалися вода. Вдуваючи туди через носик повітря, видобували звуки, схожі до співу солов'я. Наприклад, у м. Городищі гончар О. Охріменко виготовляв іграшки у вигляді сливи, груші, гарбуза і т.п. [5, с.219]. [Додаток 4-9д]

«Соловейки», «зозульки» — свистунець у вигляді посудини (горщечка, глечика), куди наливається вода; вдуваючи туди через носик повітря, видобувають звуки, схожі до співу солов'я. [14, с.76], [Додаток]

Дзвіночки - ударний керамічний виріб. Вони мають корпус у вигляді зрізаної внизу груші та підвішаного на центральній осі всередині ударника (серця) у вигляді кульки. Вгорі вони можуть бути споряджені руків'ям чи вушком. За твердженням Л. М. Кушлика, дзвоники виступають як скромний аналог великих церковних дзвонів, функціонування яких пов'язане не лише із трактуванням їх як певного виду побутових речей чи музичних інструментів, але як вияв явища синкретичного гатунку. Треба відзначити, що дзвоники, хоч і мають старовинні корені і ними теж користувалися, як оберегами - дзвоном відганяють нечисть, але вони навряд чи є само українською іграшкою. Скоріше дзвоники прийшли до нас зі Сходу, де входять до традиційних обрядових атрибутів. Але зараз ця ідея дуже добре підхоплена сучасними майстрами і ми можемо спостерігати цілу низку різноманітних дзвоників в традиційному зооморфному або антропоморфному стилі.

[Додаток 4-7]

Калатальце (інші варіанти назв: брязкальця, тарахкальця, торохтушки, хихички)– ударно-шумовий керамічний виріб, який дослідники відносять до типологічної групи музичних інструментів – підвиду глиняної дитячої іграшки. Брязкальця становлять собою пустотілі камери, у які вміщують завбільшки з горох глиняні кульки. При струшуванні кульки б'ються об стінки камери, створюючи дзвінкий звук. За свідченням Ю. Лащука, на Львівщині, зокрема в Старій Солі та суміжних селах Старосамбірського району, донедавна виготовлялися глиняні брязкальця «хихички», відомі ще з до монгольських часів як на Україні, так і в Болгарії. Їм надавалося магічне значення. «Ці кулько-подібні предмети мали всередині камінець, який під час струшування видавав звук, що нібито відлякувало злі сили від дитини, що грається [8, с.85-86]. Схожі іграшки – брязкальця у вигляді пустотілих фігурок часто знаходять археологи на трипільських поселеннях. Вчені гадають, що вони поєднували в собі декілька сутнісних моментів: по-перше, були символом родючості, яка втілювалася в кількох глиняних кульках, захованих у порожнину в ділянці живота фігурки; по- друге, виконували роль оберега (Берегині); і по-третє, були власне, брязкальцями, що своїми звуками відлякувало ворожі сили. [Додаток 4-1,2,3,4]

Унікальними творами Заячук-Серьогіної І. та її чоловіка Серьогіного І. М. є **керамічні ріжки**, сформовані на гончарному крузі та декоровані традиційним косівським розписом на білому тлі. Спочатку вони мають на меті виготовляти їх виключно для побутових цілей, проте згодом починають забезпечувати їх звуковим пристосуванням – мундштуком – для сигнальної функції.

Барабани складаються з корпусу, мембрани (шкіра чи міхур тварини, синтетична плівка), тримачів мембрани та системи налаштування з мотузок.

1.3. Основні типи пластики

Найчастіше пластика відображає світ природи, а також предмети, які створила людина, тому можемо виділити такі основні типи:

— зооморфна пластика: лев, вовк, лисиця (дикі звірі); кінь, пес, кіт, коза, баран (свійські тварини); рибка (водні); жаба (земноводні); черепаха, крокодил, ящірка (плазуни); рак (ракоподібні); курка, півень, пава, зозуля, соловей (птахи);

— антропоморфна пластика: пані, пані з дитиною, вершник;

— фітоморфна пластика: жолудь, гриб, маківка, шишка;

— скевоморфна: хатка, глечик, черевичок, постолі, дзвін, булава, колиска;

— пластика з абстраговано-поетичним образом: фантастична істота (дракон, триголовий кінь);

— геометрична пластика: куля, циліндр, конус.

Свистуни, підгрупа аерофонів, представлені найбільшою різноманітністю типів: від натуралістичних до стилізованих образів. Серед окарин і

калаталець також зустрічаються різні типи, проте переважають спрощені геометричні форми.

Пластика в окремих випадках повторює форми музичних інструментів різних народів світу, виготовлених з інших матеріалів, зокрема, дерева, металу тощо. Наприклад, дзвіночки повторюють форми бронзових дзвонів, брязкальця — латиноамериканських маракасів, а барабани — різноманітних мембранофонів з дерев'яним чи мідним корпусом.

1.4. Призначення та функції акустичної пластики.

Як вже повідомлялось вище, функціональне призначення звукової керамічної пластики в Україні впродовж досліджуваного періоду поступово змінювалося: від культового й обрядового призначення до ігрового розважального, декоративного та сувенірнього.

Слід відзначити, що окремі типи пластики відіграють пізнавально-виховну та терапевтичну функцію. Через узагальнені образи витворів дитина вчиться пізнавати навколишній світ. Гра на звукових виробках розвиває мислення, моторику та систему дихання (аерофони). Окремі вироби є професійними музичними інструментами (окарина, барабан, сопілка) й використовуються у концертній грі.

До обладнання житла можемо зарахувати скульптуру малих форм із звуковими елементами, основною функцією якої є оздоблення інтер'єру, до культових та обрядових предметів — дзвіночки та писанки-калатальця, до іграшок — свистуни, калатальця, а також соловейки.

ВИСНОВОК

Отже, типологічний аналіз української звукової керамічної пластики кінця XIX – початку XXI ст. дозволяє виділити її в самостійний рід художньої кераміки. Виявляємо такі основні технологічні підвиди: теракотові, димлені, мальовані та немальовані полив'яні вироби, фаянсові, порцелянові та шамотні вироби. За джерелом звукоутворення та формотворчими ознаками поділяємо пластику на типологічні групи, підгрупи та типи. За ступенем розкриття акустичних якостей виділяємо три групи пластики: примітивна, професійна та експериментальна. Простеження конструктивно-технологічних особливостей, способів формотворення, характеру передачі образів і функціонального призначення звукової керамічної пластики українських майстрів досліджуваного періоду розкриває багатство форм і образів, творчих підходів, глибину змісту, закладених у кожному творі.

Як бачимо, українські майстри впродовж XX – на початку XXI століття використовують традиційні й новітні методи формотворення керамічної пластики з акустичними пристосуваннями. За давньою традицією, їх повністю формують ручним способом, а за новітньою – відливають з певної гіпсової форми, майже нічого не доліплюючи руками. Частіше за все поєднуються прийоми традиційної технології із використанням гончарного круга – для виготовлення основної частини виробу і подальшим ручним ліпленням деталей, звукових механізмів та декоруванням. Керамічні вироби з акустичними пристосуваннями сучасних майстрів відзначаються високим

рівнем пластичної організації форми, лаконічністю, а індивідуальні риси проявляються внаслідок творчого інтерпретування пропорцій, в способах стилізації та пошуках образності. Лише відштовхуючись від загальноприйнятих правил виготовлення свисткових механізмів, вони творять керамічну пластику унікального сучасного бачення.

Слід відзначити, що з плином часу керамічна пластика з акустичними пристосуваннями знаходить все нові форми вираження й призначення та відображає рівні людського пізнання, що перебувають в освоєнні все нових просторів сучасного культурного життя. Яскраві приклади творення митцями аматорських та професійних керамічних виробів зі звуковими пристосуваннями свідчать про потребу творчого самовираження не лише в художньо-естетичному плані, а й у побудові певного духовного простору за допомогою музичної гармонії.